

**ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ
ՓՈԽԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՐՁ**

Թյուրքական լեզուները հարյուրամյակներ շարունակ շփման մեջ են եղել միմյանց հետ և փոխադարձ ազդեցություններն արտահայտվել են հնչյունաբանության, ձևաբանության և բառապաշարի մեջ¹։ Մինչ գրական լեզվի ձևավորվելը շփումը տեղի էր ունենում խոսակցական լեզվի մակարդակում։ Դա օրինաչափ է, քանի որ թյուրքական ցեղերի գերակշռող մասը քոչվոր կյանք էր վարում՝ սկզբում զբաղվելով որսորդությամբ, ապա՝ քոչվոր անասնապահությամբ։ Թյուրքական ցեղերի մեծ մասը մատակյաց կյանք է ունեցել համեմատաբար վերջերս, չնայած պետք է ենթադրել, որ նրանց որոշ մասը մատակեցության է անցել ավելի վաղ ժամանակաշրջանում։ Լեզուների շփման հետևանքով առանձին բառեր, որոնք նախապես հատկանշական են եղել որոշակի լեզվի կամ լեզվական արեալի համար, նվաճել են ավելի մեծ լեզվական տարածքներ։ Ոչ միայն խոսակցական լեզուներն ու բարբառները, այլ նաև գրական լեզուները խառնակազմ են եղել։ Հին թյուրքական գրավոր հուշարձանների լեզուն մույնպես միջնադարյան թյուրքական լեզուների նման խառնակազմ է եղել։ Օրինակ-ենիսեյան հուշարձանների լեզուն այն միակ նախալեզուն չէր, որի հիման վրա հետագայում զարգացան մյուս թյուրքական լեզուները, քանի որ լեզվի կոդները մի ցեղի կամ ազգի ներկայացուցիչներ չէին, և դրանցում արտահայտված էին բարբառային որոշ գծեր²։ Կարելի է ենթադրել, որ այս հուշարձաններն արտահայտում են ժամանակի առավել հզոր մի ցեղի կամ ցեղախմբի լեզուն, որի կողքին գոյություն ունեին գրավոր կերպով չամրագրված այլ լեզուներ և բարբառներ (հին ուլդուրերեն, նախաբուլղարերեն, կուտիկաներեն և այլն)³։ 16-րդ դարի «Կոդեքս կումանիկուս» հուշարձանի լեզվի բազմատարր և խառնակազմ բարբառային բնույթը նշվել է շատ ուսումնասիրողների կողմից⁴։ Հուշարձանների այս խառնակազմ բնույթով էլ պայմանավորված են դժվարությունները, որոնք առաջանում են դրանք ուսումնասիրելիս։ Հնարավոր չէ դրանք հաստատապես վերագրել ժամանակակից թյուրքական լեզուներից կոնկրետ որևէ մեկին։ Ինչպես նշում է Է. Ն. Նաջիբը «միջնադարյան գրեթե բոլոր թյուրքալեզու գրավոր հուշարձանների լեզուն եղել է խառնակազմ»⁵։ Որոշ հուշարձանների հիմնական լեզուն ուլդուրերենն է, որոշ հուշարձաններում էլ ուլդուրերենի հիմքի վրա նկատվում է ուլդու-

րա-կառույկական լեզվի ուժեղ ազդեցությունը: Ավելի ուշ միջնադարում ստեղծված հուշարձաններում ակնհայտ է օղուգա-թուրքմենական կամ դիչադական լեզվի ազդեցությունը: Հետագայում 13-14-րդ դդ. ուլուրական լեզվական հիմքը հետզհետե իր տեղը զիջում է օղուգա-թուրքմենական, դիչադական լեզուներին: Այսպես առաջանում են բոլորովին նոր, խառնակազմ լեզուներ, որտեղ ուլուրական տարրերը պահպանվել են միայն որպես տուրք ուլուրա-կառույկական ավանդույթներին⁶: Այս շրջանում արդեն կազմավորվում են մի շարք ժամանակակից թյուրքական լեզուների սաղմերը՝ ուզբեկերենի, դազախերենի, թուրքմեներենի, թաթարերենի և այլն: Թյուրքական լեզուների զարգացման ժամանակակից փուլում ավելի շատ արտահայտված են դիչադական և օղուգական տարրերը:

Թյուրքագիտության ակտուալ խնդիրներից է թյուրքական լեզուների պատմական կապերի և առավել մոտ կանգնած ազգակից լեզուների քննությունը: Թյուրքական լեզուների գոյություն ունեցող դասակարգումները տալիս են լեզուների բաժանման ընդհանուր պատկերը՝ առանց հաշվի առնելու նրանց փոխհարաբերությունները: Կոնկրետ լեզուների առանձին ուսումնասիրությունները, որոնք ինքնին շատ օգտակար են, թույլ չեն տալիս որոշել թյուրքական լեզուների առանձնահատկությունները ընդհանուր և տարածքային տեսանկյունից: Չնայած թյուրքագետները լայնորեն կիրառում են «դիչադական լեզուներ», «օղուգական լեզուներ» եզրերը, սակայն դրանց բառապաշարային յուրահատկությունները դեռևս լիովին որոշակիացված չեն և դասակարգման ժամանակ հաշվի չեն առնվում⁷: Թյուրքական լեզուների բոլոր լեզվախմբերի (դիչադական, օղուգական, հարավ-սիբիրյան, կառույկական և այլն) դասակարգմանը անկասկած պետք է նպաստի տվյալ լեզվի բառապաշարի ընդհանուր և առանձնահատուկ տարրերի ուսումնասիրությունը՝ համադրելով դրանք տարածքային առումով իրար մոտ կանգնած մյուս թյուրքական լեզուների հետ: Բառապաշարային համընկնումները սակայն միշտ չէ, որ կարող են վկայել լեզուների գենետիկ ազգակցության մասին: Դրանք կարող են պարզապես արտահայտել հին թյուրքական ժառանգությունը, որը պահպանվել է կամ շատ լեզուներում, կամ էլ որոշակի լեզվում, ինչպես նաև լեզուների իրարից անկախ զարգացումների, ընդհանուր մոդելով նորաբանությունների առաջացման արդյունք կամ պարզապես փոխառություն լինի: Այս է պատճառը, որ առաջանում են դժվարություններ թյուրքական մի լեզվախումբը մեկ այլ լեզվախմբի հետ միավորող իզոլոոսսաները որոշելիս, որոնք արտահայտում են նախաթյուրքական լեզվի տրոհումից հետո տեղի ունեցած զարգացումները: Գրավոր հուշարձանների բացակայության պայմաններում դժվար է որոշել թյուրքական լեզուների փո-

խաղաք՝ շփումների ժամանակագրական սահմանները: Նման դեպքերում օգնության են գալիս պատմական իրադարձությունների վկայությունները: Թյուրքական լեզուների բառապաշարային խառնակումները հիմնականում ռեգիոնալ բնույթ են կրում: Սովորաբար դա տեղի է ունենում լեզուների կամ նրանց բարբառների սահմանագծերում: Այսպիսի սահմանային շրջանների խոսակցական և բարբառային ընդհանուր բառապաշարի ուսումնասիրությունը անկասկած նպաստում է յուրաքանչյուր լեզվի պատմության բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: Լեզուների շփումներն արտահայտող բառապաշարային յուրահատկությունները հնարավոր է որոշել երկու կամ ավելի լեզուների համեմատությամբ: Կարելի է առանձնացնել բառապաշարի այնպիսի խմբեր, որոնք արտահայտում են տվյալ լեզվի կապերը հարևան լեզուների հետ և բխում են ընդհանուր նախաթյուրքական բառապաշարից, կամ խմբեր, որոնք վկայում են որոշակի լեզվի հետ ունեցած ավելի հին շփումների մասին⁸: Տեղի է ունենում նաև հենց իր լեզվի ներսում տարբեր բարբառների և խոսվածքների խառնակում, որը պայմանավորված է տվյալ բարբառը կամ խոսվածքը կրող բնակչության տեղաշարժերով: Լեզուների առավել հին շփումները ի հայտ են գալիս տարածքային առումով իրարից հեռու ընկած և ժամանակակից փոլում միմյանց հետ չառնչվող լեզուները համեմատելիս: Սովորաբար այդ լեզուներում դժվար է գտնել բառապաշարային ընդհանրությունները, քանի որ դրանք հնարավոր է, որ լինեն նաև համադրվող լեզվին հարևան լեզուներում: Նման դեպքերում օգնության են գալիս հնչյունաբանական, որոշ դեպքերում նաև ձևաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև էթնիկական հատկանիշները: Օրինակ, ենթադրվում է, որ սարը ույղուրների լեզուն գենետիկորեն կապված է Հարավային Սիբիրի լեզուների՝ խակասերենի, շոռերենի, ալթայերենի, թուվիներենի հետ⁹: Միայն հիմնվելով բառապաշարի վրա դա ապացուցել հնարավոր չէ. խակ. *pac*, շոռ. *paaw*, ս.ույղ. *pac/paw* գլուխ, խակ. *paʁa*, շոռ. *para*, ս.ույղ. *para/paʁa* գորտ, խակ. *noʁax*, շոռ. *noʁak*, ս.ույղ. *noʁak* դանակ: Բերված բոլոր օրինակները ընդհանուր թյուրքական են¹⁰: Նշված լեզուների համար գլխավոր հատկանիշը հնչյունաբանական է. բառասկզբի խուլ ու-ն, որը հիմնականում հատկանշական է համեմատվող լեզուների համար, հանդիպում է նաև այլ թյուրքական լեզուների բարբառներում ու խոսվածքներում (դրդգերենում, դագախերենում և այլն): Նման դեպքերում պետք է հաշվի առնել նաև այլ հատկանիշներ, օրինակ ձայնավորների ներդաշնակության խախտվելը: Թյուրքական լեզուների միջև շփման խնդիրները քննարկելիս տեսականորեն կարևոր նշանակություն ունի նաև ազգակից լեզուների շրջանում մեկուսացված բարբառների և խոսվածքների ուսումնասիրությունը: Մեկուսացված բարբառը սո-

վորաբար պահպանում է իր հիմքը, ինչը հնարավորություն է տալիս որոշել տվյալ բարբառի նախնական աշխարհագրական տարածքը, օրինակ, Պոլովոժեի դագախների լեզվում շատ ընդհանրություններ են նկատվում Օրենբուրգի, Գուրևի և ուրալյան շրջանների դագախների լեզվի հետ: Դա լիովին հասկանալի է, քանի որ վերոնշյալ դագախները էթնիկապես ծագում են Փոքր Հորդայից: Հարևան լեզուների հետ ունեցած ընդհանրությունների հետ մեկտեղ (նոդայերեն, թաթարերեն, բաշկիրերեն, ռուսերեն) այս խոսվածքի շատ բառեր չունեն գուգահեռներ ուրիշ թյուրքական լեզուներում և բարբառներում. акбашык կիր (բոց. սպիտակ կալ), кызыл тас աղյուս (բոց. կարմիր քար): Մեկուսացված բարբառներում պահպանվում են հին բառեր, որոնք գրական լեզվում բացակայում են, օրինակ՝ Տաջիկստանի հյուսիսարևելյան ուզբեկական բարբառներում торт - ժանգ բառը գրական լեզվում չի պահպանվել (загр գրական ուզբեկերենում): Բառապաշարային մակարդակում միջթյուրքական լեզվական հարաբերություններն ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ մեկուսացված բառապաշարի վրա ազդակից լեզվի ազդեցությունը մեծ մասամբ միակողմանի է. մեծամասնության լեզուն ազդում է փոքրամասնության լեզվի վրա՝ դրանով նպաստելով փոքրամասնության ձուլմանը: Սակայն սահմանային գոտիներում լեզուների և բարբառների փոխազդեցությունները երկու ուղղությամբ են զարգանում: Շփման մեջ մտած երկու լեզուն էլ փոխադարձ ազդեցության մեջ են գտնվում, ինչը առաջին հերթին անդրադառնում է բառապաշարի վրա: Այս դեպքում փոքրամասնության լեզուն նույնպես ազդում է մեծամասնության լեզվի վրա: Իրար հետ շփման մեջ գտնվող ազգակից լեզուների բառապաշարում դժվար է տարբերել սեփական և փոխառյալ բառերը: Տարբերակելու համար որպես հիմք կարող է ծառայել հնչյունաբանությունը, սակայն դա միշտ չէ, որ կարող է արդյունք տալ, քանի որ փոխառյալ բառի հնչյունաբանությունը նույնպես ենթարկվում է ընդունող լեզվի կամ բարբառի հնչյունաբանական օրենքներին: Լեզուների փոխազդեցության փաստերը ավելի հեշտ է ուսումնասիրել գեներտիկորեն իրարից ավելի հեռու գտնվող լեզուները իրար հետ համադրելիս, օրինակ՝ չովաշերենը և թաթարերենը, կոմիկերենը և ադրբեջաներենը և այլն:

Եթե անառարկելիորեն ընդունենք թյուրքական ցեղերի արևելքից արևմուտք շարժվելու մասին ժամանակակից պատկերացումները, ապա բառապաշարը կարող է թյուրքական տարբեր լեզվախմբերի հնագույն շփումների վկան լինել: Օրինակ՝ օղուգական լեզուները հարավսիբիրյան լեզուների հետ, հետագայում դիչադական, իսկ ավելի ուշ բուլղարական և դագախական լեզուների հետ: Հնարավոր է, որ օղուգական բարբառներում պահպանվել են հին թյուրքական էլեմենտներ,

սակայն օղուզների շարժը դեպի արևմուտք, նրանց խառնվելը դփչա-դական ցեղերի հետ անկասկած անդրադարձել է նրանց լեզվի վրա: Այսօր դեռևս դժվար է ասել, թե բառապաշարային ինչպիսի ցուցանիշներով են իրարից տարբերվում հարավարևմտյան (օղուզական), հյուսիսարևմտյան (դփչադական), հյուսիսարևելյան (արևելախուսնական՝ սիբիրյան) ճյուղերի և կառուկական (միջինասիական) լեզուները:

Թյուրքական լեզուների փոխհարաբերություններն ու դրանց դասակարգումները բացառիկ կարևորություն ունեն ոչ միայն թյուրքագետ-լեզվաբանների, այլ նաև պատմաբանների և ազգագրագետների համար: Թյուրքական լեզուների դասակարգման բազմաթիվ փորձեր են արվել Ի. Բերյոզինի, Ն. Իլմինսկու, Վ. Ռադովի, Ն. Արիստովի, Ն. Կատանովի, Ֆ. Կորշի, Ի. Բենցինգի, Կ. Մենգեսի և այլոց կողմից, սակայն այս դասակարգումները տալիս շատ քիչ են հաշվի առնվել տվյալ լեզվախմբի լեզուն կրող ժողովրդի պատմությունը, և հիմնական ուշադրությունը դարձվել է դրանց տարածման աշխարհագրության վրա: Սրա արդյունքում այս դասակարգումները ամբողջապես չեն արտահայտում թյուրքական լեզուների և ժողովուրդների կազմավորման ժամանակաշրջանների առանձնահատկությունները: Ժամանակակից թյուրքագիտության մեջ ընդունված է առաջնորդվել Ն. Բասկակովի տված դասակարգմամբ, որը հնարավորինս հաշվի է առել լեզուների քերականական, հնչյունաբանական, ձևաբանական և բառապաշարային առանձնահատկությունները՝ չառանձնացնելով դրանք թյուրքական ժողովուրդների կազմավորման պատմությունից:

LUSINE KHACHATRYAN
(YSU)

ON THE MUTUAL INFLUENCES WITHIN THE TURKIC LANGUAGES

Turkic languages for centuries continually have been in contact with each others. Mutual interactions of Turkic languages were expressed in their phonetics, morphology and vocabulary. As a result of language contact the individual words, which were previously symptomatic for certain languages or language arial achieved a larger linguistic areas. The language of old Turkic written monuments has the same mixed composition as medieval Turkic languages. The Orhon Yenisey monuments languages was not the only parent language on the basis of which the other Turkic languages developed later, because the holders of language were not the representatives of one race or nation and some dialectal lines were expressed in them. Due to the nature of monuments mixed composition the difficulties arise in examining them. They can not be definitely attributed to any specific one languages

of the modern Turkic. The existing classifications of languages give overall picture of language separation without taking account the relations between them.

ԾԱՆՈԹԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Цу Գալիմ Գալիմովիչ Գալիմ. Проблемы тюркской ареальной лингвистики, М., 1975, с. 303; Грунина Э., Историческая грамматика турецкого языка, М., 1991, с. 223.
2. Кононов А., Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с. 24.
3. Батманов И., Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири, Фрунзе, 1966, с. 12.
4. Севортян Э., Документы на половецком языке XVI в., М., 1967, с. 12-16.
5. Наджиб Э., О средневековых традициях и смешанных письменных языках, Советская Туркология (Ժամանակակից ԵՊ), Алма-Ата, 1970, N 1, с. 87-91.
6. Баскаков Н., Роль уйгуро-карлукского литературного языка Караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья, СТ, N 4, Баку, 1970, с. 13-19.
7. Мусаев К., Лексикология тюркского языков, М., 1984, с. 10-14.
8. Мусаев К., Лексика тюркских языков в сравнительном освещении, М., 1975, с. 7-50.
9. Gülçin Ç., Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Istanbul, 2004, s. 31-52.
10. Боргояков М., Отношение тюркских языков Южной Сибири к языку сарыг-уйгуров, СТ, N 2, Алма-Ата, 1976, с. 46.